

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה לחינוך

**הסמכות ההורית והקשר בינה לבין
תפקוד רגשי, חברתי והתנהגותי בבית הספר**

תקציר מנהלים

ד"ר מירי שרף ופרופ' עפרה מייזלס
אוניברסיטת חיפה

ספטמבר 2005

המחקר נערך ביוזמת החוקרות ובתמיכה כספית של משרד החינוך,
במסגרת התחרות השנתית של לשכת המדען הראשי,
אך ללא פיקוח מלווה של לשכת המדען הראשי בעת ביצועו

סקירת ספרות

מספר רב של מחקרים בעולם ובארץ מעיד על החשיבות הרבה של יחסי הורים-מתבגרים לתיפקוד אקדמי, רגשי וחברתי של המתבגרים בבית הספר (Dornbusch et al., 1987; Steinberg et al., 1994). רוב הסקירות של ספרות זו מצביעים על מספר מצומצם יחסית של מימדים רלוונטיים ביחסי הורים וילדים (Steinberg, 2001; Barber, 2002; Maccoby & Martin, 1983). שניים מן המימדים המרכזיים ביותר הינם: תמיכה או חוס הורי ושליטה או הצבת גבולות ביחסי הורים וילדים. קטגוריזציות שונות של יחסי הורים מתבגרים מתייחסות בדרך כלל להיבטים שונים שקשורים לשני מימדים אלו. הקטגוריזציה המרכזית והידועה ביותר היא זו של דיאן באומרינד (Baumrind, 1967; 1971; 1978) שהציעה 3 קטגוריזציות מרכזיות של יחסי הורים ומתבגרים שמתייחסות בעיקר להיבטים שונים של מימד הסמכות ההורית: סגנון הורות בר-סמכא (Authoritative), סמכותני (authoritarian) ומתירני (permissive). הדפוס בר הסמכא כולל רמה גבוהה יחסית של תמיכה הורית, אך מתאפיין גם בדרישות להתנהגות בוגרת ובשליטה הורית שיש בה הצבת גבולות, בד בבד עם נכונות לשמוע את נקודת המבט של הילד והכרה בצורך להסביר את הרציונל העומד בבסיס הדרישות והגבולות שההורה מציב. הדפוס הסמכותני כולל רמה נמוכה עד בינונית של תמיכה אך מתאפיין במיוחד ברמה גבוהה של דרישות מן הילד, שמוצגות באופן נוקשה מתוך ציפיה לציות ללא עוררין, ותוך שימוש תכוף באמצעי ענישה כוחניים. הדפוס המתירני כולל על פי רוב רמה בינונית עד גבוהה של תגובתיות ורגישות הורית (תמיכה) בצירוף עם רמה נמוכה של דרישות לבגרות ולאחריות (maturity demands) וכן רמה נמוכה של שליטה. בדפוס זה ההורה תופס עצמו יותר כמשאב עבור הילד ולא כסוכן אקטיבי שאחראי לעצב או לשנות את התנהגותו העכשווית או העתידית של הילד.

בסדרה של מחקרים שנערכו ברובם בארה"ב נמצאו מימצאים רבים שמצביעים על כך שדפוס ההורות בר-הסמכא קשור להסתגלות חיובית לבית הספר בתחום הלימודי, הרגשי והחברתי. לעומת זאת, הן הדפוס הסמכותני והן הדפוס המתירני נמצאו קשורים לבעיות שונות בהסתגלות.

מספר מחקרים שעסקו בנושא זה בארץ הצביעו על כך שהיחסים בין הורים למתבגרים בישראל מאופיינים בדרך כלל בקירבה ובחום (Mayseless, Wiseman & Hai, 1998; Mayseless & Hai, 2000), הראל, קני ורהב, 1997). לעומת זאת, ישנן מספר אינדיקציות לכך שהיבטים שקשורים לגבולות בין הורים למתבגרים ולסמכות ההורית הינם בעייתיים יותר בישראל (הראל, קני ורהב, 1997). אינדיקציות אלו עולות בעיקר מכיוון של אנשי חינוך ומקצוע בתחום הטיפול והייעוץ שטוענים שהדור הנוכחי של הצעירים מצפה שההורים יציבו להם גבולות ויספקו להם הדרכה והכוונה (מגן, 1996), אך הוא גדל כדור "מפונק" – דור של "נסיכים", שעבורו הסמכות ההורית נשחקה וההורים אינם נוכחים כדמויות אוטוריטה כפי שהם אמורים להיות (עומר, 1998). אינדיקציה מחקרית מסוימת לכך שבישראל רמת הסמכות ההורית נמוכה יחסית ונוטה לכיוון פרמיסיבי ניתן לראות בתוצאות שני מחקרים שנערכו בארץ עם מתבגרים צעירים, בחטיבת ביניים (מייזלס, 2001) ומתבגרים בוגרים יותר בתיכון (Mayseless & Scharf, 2001; Mayseless, Wiseman & Hai, 1998). התבוננות זו בדור הצעירים הנוכחי שונה מן הדגש שקיים בספרות המחקרית בעולם המערבי בדבר הקושי דווקא בקצה השני של אספקט הסמכות ההורית – כלומר, עם דפוסי הורות נוקשים מדי וסמכותניים.

היבט נוסף שקשור אף הוא לסמכות ההורית שיש לגביו אספקטיים יחודיים לישראל הינו מעורבות יתר (Enmeshment) מצד ההורים וחודרנות פסיכולוגית (Psychological intrusiveness). מדובר במיגוון של התנהגויות ביחסים בין הורים למתבגרים שמאופיינות בגבולות לא מותאמים וכוללות עירור

אשמה, ציפיה מועצמת לריצוי (pleasing), וחדירה מוגזמת לחיים הפרטיים של הצעיר (Psychological Control) גם היבט זה (גבולות לא מותאמים) תואר כמאפיין של הורות בישראל ע"י אנשי מקצוע מהתחום הטיפולי והיעוצי.

מטרות המחקר ושאלותיו

למרות ההתרשמויות של אנשי חינוך ואנשי מקצוע מן התחום הטיפולי והיעוצי שההורות למתבגרים בארץ מאופיינת בקשיים בתחומים של גבולות לא מותאמים (חודרנות ואשמה) ומתירנות (העדר סמכות הורית), אין כיום מחקר מקיף שבוחן את המאפיינים של הורות למתבגרים בארץ ובמיוחד את ההיבט של הסמכות ההורית והשלכותיו על תפקודם של הצעירים בבית הספר. מטרה ראשונה של המחקר הייתה לזהות באופן ראשוני במחקר מקיף שכולל מדגם מייצג של בני-נוער את מאפייני ההורות למתבגרים בארץ תוך דגש מיוחד על ההיבט של הסמכות ההורית. במחקר בחנו בין השאר גם את השכיחות היחסית של דפוסי הורות שונים ואת רמת הבקרה ההתנהגותית (monitoring) והדרישות לבגרות (maturity demands) ביחסים בין הורים למתבגרים, כמו גם את המידה שבה בעיות בגבולות לא מותאמים (כגון, עירור אשמה, לכידות יתר - Enmeshment, וחודרנות פסיכולוגית) קיימות ביחסי הורים למתבגרים בישראל.

מטרה שנייה של המחקר הייתה לבחון את ההשלכות של מאפיינים אלו ביחסי הורים וצעירים על הסתגלות ותפקוד הצעירים בחטיבת הביניים ובבית הספר התיכון בהקשר של הסתגלות אקדמית, רגשית, התנהגותית וחברתית בבית הספר. בשנים האחרונות מערכת החינוך עומדת בפני אתגרים ממשיים בהקשר זה עם העלייה הרבה בבעיות משמעת, בעיות התנהגות, התנהגויות נטילת סיכון, אלימות ואף עבריינות בקרב הנוער. מחקרים שנעשו בעשור האחרון הצביעו גם על פגיעה ממשית בחוסן הנפשי ובמצבם הרגשי של תלמידים שמדווחים על מצוקות רבות ביותר, מן הגבוהות בעולם (הראל, קני ורהב, 1997). לבסוף, סקרים בינלאומיים וארציים אף הצביעו על ירידה משמעותית בהישגים הלימודיים של תלמידי בית הספר, למשל במתמטיקה. בעוד אשר ברור שלכל אחת מתופעות אלו ישנו מכלול סיבות וגורמים, אין ספק שבעיקרון, בית ההורים והיחסים בין ההורים למתבגרים תורמים לקשיים אלו.

על סמך מספר רב של מחקרים (ראה סקירה אצל Mayseless & Salomon, 2003) יש מקום לשער שההיבט של חוסן וקרבה ביחסי ההורים והמתבגרים בארץ אינו בעייתי. אולם בכל זאת שיערנו שרמה נמוכה של חוסן וקרבה, גם אם בקרב מיעוט מבני הנוער, תהיה כרוכה בקיומן של בעיות הסתגלות שונות. מאידך גיסא, שיערנו כי בעייתיות במרכיב של הסמכות ההורית, היא העומדת בבסיס חלק מן הקשיים של תלמידים בבית הספר. במחקר הנוכחי בחנו את הקשר בין בעיות שונות בהקשר לסמכות ההורים למתבגרים לבין קשיי הסתגלות ותפקוד בבית הספר השכיחים בארץ, ובכללם בעיות משמעת בכיתה וחוסר כבוד למורים. ספציפית נבחנו: (1) אספקטים של קושי בויסות רגשי והתנהגותי, (2) בעיות משמעת ובעיות התנהגות, (3) התנהגויות נטילת סיכון, (4) בעיות מופנמות שכוללות חוויות של דיכאון, וחרדה, (5) קשיים והישגים לימודיים, (6) קשיים חברתיים וכן פרו-חברתיות (7) יחס לביה"ס ולמורים.

שיטת המחקר

במחקר הנוכחי התמקדנו בכיתות ח' כמייצגות מתבגרים צעירים יחסית וכיתות י"א כמייצגות מתבגרים בוגרים יותר. במחקר נכללו 158 כיתות מ-22 חטיבות ביניים ו-25 חטיבות עליונות בבתי ספר ברחבי הארץ. 3496 משתתפי המחקר (1611 בנים ו-1884 בנות) נדגמו אקראית בדגימת שכבות כך שייצגו את מכלול החתכים הסוציאקונומיים של הנוער הלומד בישראל. המתבגרים ענו על שאלונים שונים (בעלי מהימנות ותוקף ידועים) בקשר ליחסיהם עם הוריהם ובקשר למאפיינים שונים של הסתגלותם, ושל אווירת הכיתה ויחסם למורה וכן דיווחו על הסתגלותם ותפקודם בבית הספר של עמיתיהם לכיתה. מחנכי הכיתה, מילאו אף הם שאלונים שבהם התבקשו לדווח על התנהגותם ותפקודם של מחצית מתלמידי כיתתם (על מנת למנוע עומס דיווחי עליהם).

ממצאים

מאפייני ההורות

כצפוי, מצאנו שהיחסים של בני הנוער עם ההורים מאופיינים בדרגת קירבה גבוהה שבאה לידי ביטוי בתחושה של קבלה, פתיחות ויכולת לסמוך על ההורה (הורות חיובית). עם זאת, למרות שקרוב ל-70% מבני הנוער חווים, כצפוי, קשר קרוב וחם עבור מחצית מהם קשר זה מלווה בוותרנות מבחינת בקרה, הצבת חוקים ופיקוח על אכיפתם. היבט זה של וותרנות נמצא קשור בתחושה "נסיכותית" של הצעירים ש"מגיע להם". היחסים של הצעירים בישראל מתאפיינים גם ברמה נמוכה יחסית לשאר המימדים שהוערכו (אך לא זניחה) של הורות שלילית/פוגעת שכוללת חודרנות, שימוש באשמה, ענישה מחמירה ושליטה פסיכולוגית.

במשולב היבטים אלו באים לידי ביטוי באופן ברור עוד יותר כאשר בוחנים את דפוסי ההורות שמתבגרים מדווחים שהם חווים. רק 33% מבני הנוער מדווחים על דפוס הורות "חם ומציב גבולות" (אותו מכנים בספרות אוטוריטיבי או בר-סמכא), שהינו לפי המחקר ההתפתחותי הדפוס האופטימאלי. במדינות מערביות שונות מדובר בדרך כלל על 50% עד 60% של צעירים שחווים דפוס הורות זה. במקביל כ-30% מדווחים על דפוס הורות "ותרני" לפיו יש אמנם קשר חם עם ההורה אך ההורה אינו מבטא דרישות להתנהגות בוגרת ובמיוחד מוותר לילד ואינו מצפה ממנו לציית לחוקים ולמוסכמות. מעבר לכך 22% מבני הנוער דיווחו על קשר שמאופיין כ"מעורב/פולשני" – דהיינו קשר שכולל רמות גבוהות יחסית של מעורבות וקירבה יחד עם ענישה פוגעת, עירור אשמה, חודרנות פסיכולוגית וקונפליקטים. לבסוף כ-15% מבני הנוער מדווחים על חוויה של קשר לא מושקע מצד ההורים – דפוס "מזניח/פוגע" לפיו ההורה אינו מבטא חמימות כלפי הילד ואף לא הצבת גבולות ובקרה ובמקביל מתנהג כלפי הילד התנהגות פוגעת שתלטנית שכוללת ענישה מחמירה, שליטה פסיכולוגית וקונפליקט.

הממצאים לגבי המאפיינים של ההורות למתבגרים בארץ היו דומים מאוד בקבוצות אוכלוסיה שונות (דתיים וחילוניים, אחוזוני טיפוח שונים, שכבות גיל שונות, עולים וותיקים ואף כאלו המתגוררים בערים הגדולות או בפריפריה). ההבדלים בין קבוצות האוכלוסיה השונות לא עלו על פי רוב על 2%-3% מן ההבדלים האינדיווידואליים (השונות המוסברת). ניתן אפוא לומר שהממצאים שמדווחים להלן מייצגים תרבות יחסי הורים ומתבגרים בישראל שהיא מוכללת מעבר לקבוצות אוכלוסיה שונות, גם כאלו שניתן היה לצפות שתהינה שונות זו מזו. מבחינה זו בפנינו תרבות יחסי הורים ומתבגרים ישראלית הומוגנית יחסית.

מאפייני תפקוד והסתגלות

הממצאים לגבי מאפייני התפקוד בבית הספר מצביעים על תמונת מצב קשה. כפי שמדווח גם במחקרים מקיפים אחרים (הראל, קני ורהב, 1997) כשליש מן הילדים חווה אלימות בבית הספר. בתחומי בעיות המשמעת והעברות הקלות יותר אחוזים אלו עולים משמעותית ומעידים על רמת מוסר והתנהגות מוסרית נמוכה ביותר שהפכה בעצם לנורמה. ביחס ללימודים: 48% מהצעירים ו 79% מהבוגרים מדווחים על "הברזה" משיעורים, 85% מהצעירים ו 87% מהבוגרים מדווחים על העתקת שיעורי בית, 55% מהצעירים ו 70% מהבוגרים מדווחים על העתקה במבחן. ביחס כלפי המורים: 50% מהצעירים ו 60% מהמבוגרים מדווחים שהרימו קול על מורה, 20% מהמתבגרים דיווחו שקיללו אחד מהמורים. עם זאת, 57% סבורים שיש למורים ידע רב (במידה רבה עד רבה מאוד), 50% מהמשיבים ענו שהם מכבדים את המורה במידה רבה עד רבה מאוד, אך רק כ- 30% נותנים בהם אמון (במידה רבה עד רבה מאוד), 17% גאים בהם (במידה רבה עד רבה מאוד) ורק 6% רוצים להידמות להם (במידה רבה עד רבה מאוד). במקביל ל 72% מהמשיבים חשוב שהמורים יעריכו אותם (במידה רבה עד רבה מאוד). ביחס כלפי רכוש: כ 35% מהצעירים ו-42% מהבוגרים מדווחים על השחתת רכוש בבית הספר בשנה האחרונה, 64% מהצעירים ו 76% מהבוגרים קשקשו על רכוש בית הספר, 65% השליכו ניירות טיוטה על הרצפה. אינדיקציה מעניינת לקושי של מתבגרים ישראלים לקבל סמכות ניתן לראות בכך ש 64% מהם ענו שהם מתעצבנים ממתבגרים שאומרים להם מה לעשות.

בחינת התשובות לגבי האווירה בית ספרית מחזקת תמונה קשה זו. למשל, 53% מן המשיבים מדווחים שבכיתה יש רעש ומהומה לעיתים קרובות וכן כ- 50% מדווחים שהתלמידים בכיתה משתעממים לעיתים קרובות; רק בין 13% (בוגרים) ל- 29% (צעירים) מדווחים שלעיתים קרובות יש בכיתה חוקים ברורים שצריך לפעול לפיהם. על פניו נראה שקרוב למחצית מן התלמידים חווים את בית הספר כמסגרת כאוטית ומשעממת. מבחינת התנהגויות סיכון: כ- 20% מן הבוגרים ו 5% מן הצעירים מעשנים לפחות פעם בשבוע, ואחוז דומה שותים משקה אלכוהולי לפחות פעם בשבוע. וכן כ- 35% מן הצעירים ו 46% מן הבוגרים מדווחים שבשנה האחרונה עשו מעשה מסוכן לפחות פעם אחת רק כדי להרגיש איך זה. כפי שהדבר אף עולה בדיווחים ממחקרים אחרים (למשל, הראל, קני ורהב, 1997) נראה שמדובר בבעיות לא מבוטלות בתחום ההתנהגותי שהן שכיחות למדי הן בתחום האלימות הקשה יותר (מציקנות, מכות ופגיעות פיזיות) ואף ונדליות והן בתחום העבירות הקלות לכאורה כמו העתקות במבחנים, אי הגעה לבית הספר וכד'. בנוסף, האווירה הבית ספרית נתפסת כלא מעודדת ולא מסייעת ללמידה.

הקשר בין מאפייני ההורות לבין הסתגלות בית ספרית

כצפוי, דפוס הורות "חם ומציב גבולות" (הורות שכוללת חום וקרבה וכן בקרה שכוללת ידע הורי על פעילות הילד, פיקוח על התנהגותו, הקפדה ואכיפה) קשורים באופן חיובי עם הסתגלות טובה ואילו הורות שלילית/פוגענית וכן ותרנות ותחושה "נסיכותית" של ילדים בקשר עם הוריהם קשורים באופן שלילי להסתגלות. מעבר לדפוס כללי זה ניתן לראות גם קשרים ייחודיים. למשל, לבקרה הורית ופיקוח יש תרומה גבוהה יחסית למניעת בעיות התנהגות מוחצנות כולל בעיות התנהגות "רכות" יחסית: התנהגויות סיכון, עבריינות, הפרות משמעת קלות ונדליות. הורות שלילית/פוגענית קשורה אף היא להשתתפות באלימות אך בנוסף בולטת תרומתה להיות הילד חשוף לאלימות ולבעיות מופנמות כגון בעיות סומאטיות, דיכאון וחרדה; ואילו הורות שכוללת חום וקרבה קשורה במיוחד לתפקוד חברתי טוב כמו סטאטוס חברתי גבוה, התנהגות פרו-חברתית, ומנהיגות. הן בקרה/פיקוח והן הורות חיובית תורמות להצלחה בלימודים, לתפיסה של אוירה חיובית של לימודים בכיתה, לתפיסה שיש גבולות בכיתה ובמיוחד להערכה

והוקרה למורה. קשרים אלו חזקים יותר כאשר מדובר בדיווח עצמי על הסתגלות אך עולים גם כאשר מדובר בדיווח בני הכיתה או בדיווח המורה על תפקוד הילד. במקרים אחרונים אלו הקשרים הבולטים יותר הם בין רמה נמוכה שלבקרה הורית לבין דיווח בני הגיל או המורה על תוקפנות או על בעיות מוחצנות. בניתוחי רגרסיה בהם נלקחו בחשבון כל מימדי ההורות בעת ובעונה אחת מבחינת הניבוי שלהם את בעיות ההסתגלות השונות נמצא שמספר תחומי תפקוד ובעיקר בעיות מוחצנות ומופנמות, חשיפה לאלימות (קורבנות) ובעיות חברתיות הוסברו בעיקר ע"י מימד ההורות השלילית/פוגענית. התחומים "רכים" יותר של תפקוד בעייתי: נטילת סיכון, דווקאיות, הפרות משמעת קלות, ונדליזם מוסברים בעיקר ע"י מימד הבקרה ההורית. גם תחום הלימודים, למשל, מוטיבציה פנימית ללמידה, הערכה/הוקרה למורה, הישגים לימודיים, אווירה לימודית חיובית, וגבולות בכיתה מוסבר בעיקר ע"י בקרה הורית. מאידך, המעמד החברתי בכיתה הוסבר בעיקר ע"י מימד ההורות החיובית שכלל חום וקרבה. התרומות של היחסים עם ההורים למשנת התפקוד השונים נעו מאחוזים בודדים של שונות מוסברת (למשל, ניבוי בעיות מופנמות בדיווח מורה) ל 27% (ניבוי בעיות מוחצנות בדיווח עצמי) כאשר השכיח והחציון מבחינת אחוזי שונות מוסברת הוא בסביבות 12%.

תמונה זו משתקפת גם כאשר אנו בוחנים את דפוסי ההורות והקשר שלהם להסתגלות. ככלל צעירים מדפוס ההורות "חס ומציב גבולות" הם בעלי התפקוד הטוב ביותר. דבר זה בא לידי ביטוי בכל תחומי התפקוד וההסתגלות שנמדדו: אקדמית, חברתית, רגשית, התנהגותית. אחרי צעירים אלו נמצאים מבחינת התפקוד וההסתגלות צעירים שחוו הורות מן הדפוס הוותרן, אח"כ אלו שחוו דפוס "מעורב/פולשני" ולבסוף אלו שחוו דפוס "מזניח/פוגע". באופן עקבי ילדים שחוו הורות מן הדפוס "מזניח/פוגע" הם בעלי רמת תפקוד נמוכה מן השאר בכל התחומים ועל פי כל המדווחים. למרות שבדרך כלל צעירים שחוו הורות מעורבת/פולשנית מתפקדים גרוע יותר מאלו שחוו הורות ותרתית, לא לגבי כל המדדים זה כך. למשל, מתבגרים שחוו הורות "ותרתית" מדווחים על רמה גבוהה יותר של הפרות משמעת קלות מאשר אלו שחוו הורות "מעורבת/פולשנית" ועל רמה דומה של ונדליזם. בנוסף, הישגי אלו שהוריהם "ותרניים" נמוכים יותר או זהים לאלו שחוו הורות "מעורבת/פולשנית" והם גם מדווחים על רמה נמוכה יותר של האווירה הלימודית בכיתה.

מתוך משתני אווירת הכיתה שניים בולטים כמסבירים מרכזיים של בעיות בתפקוד - אווירה לימודית חיובית (למשל, רוב התלמידים בכיתתי ממש מקדישים תשומת לב למה שהמורה אומרת) והערכה/הוקרה למורה (למשל, יש למורים שלנו יכולות ראויות להערכה; הם אנשים שניתן ללמוד מהם הרבה). במפתיע גבולות בכיתה בפני עצמם (למשל, קיימים בכיתה חוקים משמעתיים ברורים שצריך לפעול על פיהם) לא תרמו תרומה משמעותית להסבר השונות בתפקוד התלמידים בדיווח עצמי או בדיווח מורה. **תרומה אינדיווידואלית לעומת תרומה כיתתית.** במחקר הנוכחי נבחנו התרומות של היחסים עם ההורים (משתנה אינדיווידואלי) למשתנים שונים. עם זאת ברור שהכיתות שנדגמו שונות אלו מאלו ויתכן שחלק מן השונות באווירת הכיתה או בכבוד למורה קשור בהבדלים בין-כיתתיים ולא בהבדלים אינדיבידואליים. בבדיקה של היבט זה נמצא שהבדלים בין-כיתתיים הסבירו כ 15% שונות מוסברת לכל היותר גם בהיבטים שעל פניו אמורים להיות מאפיינים שמייחדים את הכיתה כמו אווירה לימודית בכיתה ואילו השונות האינדיווידואלית גם בתוך כיתות הייתה גבוהה יחסית.

השפעת משתני רקע על הסתגלות

מספר בדיקות נערכו על מנת לבחון השפעת משתני רקע שונים. מלבד גיל, מין ואחוזוני טיפוח נבחנו גם ילידי הארץ מול עולים חדשים, ילדים ממשפחות שלמות לעומת משפחות לא שלמות, השכלת

הורים, מקום מגורים ודרגת דתיות (דתיים, מסורתיים וחילוניים). ככלל, למעט הבדלי מין או הבדלי גיל צפויים (ראה להלן) מעט הבדלים נמצאו בהקשר של משתנים אלו.

הבדלי מין. כצפוי בנות מדווחות על יחסים טובים יותר עם ההורים מאשר הבנים (בין אחוז אחד ל 4% שונות מוסברת). בנוסף, בנות כצפוי מדווחות על יותר בעיות מופנמות כמו חרדה ודיכאון, ואילו בנים מדווחים יותר על בעיות מוחצנות כמו עבריינות, נטילת סיכון והשתתפות באלימות (14% שונות מוסברת). המורות מדווחות על הבנים כבעייתיים יותר בכל התחומים (בערך 3% שונות מוסברת בתחומים של בעיות מופנמות, מוחצנות, חברתיות, ולמידה). **הבדלי גיל.** ביחסים עם ההורים השינוי העיקרי עם הגיל הוא ירידה בפיקוח, בשליטה ובבקרה (1% עד 6% שונות מוסברת) יחד עם עליה בקונפליקט (2%) וירידה בקרבה (3%). מבחינת הסתגלות לבית הספר, בעוד חשיפה לאלימות (6%) והשתתפות באלימות (2%) יורדות עם הגיל, היבטים של "אלימות רכה" כגון הפרות משמעת (11%), ונדליזם (1%), והתנהגויות סיכון (5%) עולות עם הגיל. תפיסת אקלים הכיתה משקפת היבט זה שכן בוגרים חווים פחות גבולות בכיתה (4%) ופחות אווירה לימודית חיובית (1%) דבר שמאפשר ע"י המורים שמדווחים על רמה נמוכה משמעותית של גבולות ונהלים בכיתה כאשר מדובר בתלמידים בוגרים בהשוואה לכיתה עם צעירים (24% שונות מוסברת) ואף על אווירה לימודית פחות חיובית (3%).

הבדלים בין אחוזוני טיפוח. במפתיע נמצאו מעט מאוד הבדלים בין התלמידים באחוזוני הטיפוח השונים באשר לדפוסי ההורות אותם הם חווים (כל ההבדלים התייחסו לכל היותר ל- 1% שונות מוסברת). גם מבחינת היבטים של הסתגלות בית ספרית נמצאו הבדלים קלים בדרך כלל. כך למשל תלמידים באחוזונים הגבוהים יותר (אחוז טיפוח גבוה מצביע על אוכלוסיה נזקקת יותר) מדווחים על יותר נטילת סיכון (1% שונות מוסברת). ככלל אווירת הכיתה בבתי ספר באחוזונים הנמוכים נתפסת כגרועה יותר (1% או 2%) לפי דיווחי התלמידים ו 5% (גבולות בכיתה) עד 11% שונות מוסברת (אווירה לימודית חיובית) לפי דברי המורים. למעשה, במפתיע ניתן לומר שעל פניו אין הבדלים משמעותיים במשתנים אותם בדקנו בין אחוזוני הטיפוח השונים. בנוסף נמצאו הבדלים מועטים מאוד בין המגזרים ממלכת/דתי לעומת ממלכת וכולם פחות מ- 1% שונות מוסברת. שאר הניתוחים הצביעו על הבדלים לא גדולים בין הקבוצות השונות שהגיעו לכדי 2% שונות מוסברת לכל היותר.

דיון

שאלה ראשונה בה עסקנו במחקר הנוכחי הייתה בחינה של מאפייני ההורות למתבגרים בישראל. תמונת המצב שעולה מן הנתונים מצביעה על שילוב מעניין של רמת חום וקרבה גבוהים יחסית (כשני שלישי מבני הנוער מדווחים על מעורבות חיובית כזו) יחד עם בעיות משמעותיות בסמכות ההורית. על פי דיווחי הצעירים מרבית ההורים אמנם נוטים להציב דרישות וחוקים בפני המתבגרים, וההורים אף ערים בדרך כלל להתנהגות המתבגרים בהקשר לאותן דרישות (למשל, יודעים אם הילד הגיע הביתה בזמן) אך המימד הבולט בהתנהגות ההורים בישראל הינו חוסר אכיפה והקפדה; מרבית ההורים אומרים אך לא מקפידים, מצפים אך לא אוכפים ובמקום זה מוותרים או מעלימים עין. לאור זאת רק כשליש מבני הנוער חווים **הורות ברת סמכא** – הדפוס שנתפס כדפוס אופטימאלי בספרות ההתפתחותית הן מבחינת החום והן מבחינת הסמכות ההורית. שאר בני הנוער חווים סוגים שונים של דפוסי הורות פחות מותאמים. כך למשל, בקרב כ- 30% מבני הנוער (שכיחות שהיא גבוהה באופן משמעותי מן המדווח בדרך כלל במדינות מערביות אחרות) הפעלת הסמכות של ההורים היא **ותרנית** ו"מפנקת" יחד עם חוויה של תחושות חום וקרבה מצד

ההורים. הורות זו כרוכה בתחושה נסיכותית בקרב בני הנוער שבמסגרתה בני הנוער מרגישים שהם ראויים להתייחסות מפנקת ונותנת ללא דרישה להדדיות מצד הוריהם (למשל, "בסופו של דבר אני חושב שהתפקיד העיקרי של ההורים הוא לפנק את הילדים ולמלא את משאלותיהם"; אמנם פעמים רבות ההורים מצפים לכך שאתרום בבית, אך בסופו של דבר הם די מקבלים את זה שאני לא עושה הרבה; "נראה לי קצת מוגזם שעלי להיות מעורב במשימות בבית, כאשר סדר היום שלי כל כך עמוס").

בנוסף, מעל 20% מן המתבגרים בישראל חווים **הורות מעורבת ופולשנית**. מדובר בהורים המעורבים בחיי ילדיהם ושילדיהם חשים קרובים יחסית אליהם אולם ההורים משתמשים בנוסף בעירור אשמה, בענישה פוגעת, ובחודרנות פסיכולוגית. יחסיהם עם ילדיהם מאופיינים גם ברמה גבוהה של קונפליקטים. דפוס ייחודי זה לא תואר עד כה בספרות כדפוס שכיה והוא מזכיר מאוד את התיאור הפרוטוטיפי בספרות ההומור של האם היהודייה או האם הפולנייה (גרבוז, 1989) שמעורבת מאוד בחיי ילדיה תוך שהיא משתמשת בעירור אשמה ובחודרנות פסיכולוגית רבה כדי להחזיק את הילד קרוב אליה ולדאוג שהוא ישתדל לרצותה. על אף שלדפוס זה של "האם היהודייה" יש התייחסות רבה בספרות, בקולנוע ובטיפול הקליני, המחקר הבינלאומי לגבי יחסי הורה-ילד לא זיהה דפוס זה אלא כאשר מדובר היה בתיאורי מקרה קליניים או בתיאורים אנקדוטיים. מן המחקר הנוכחי עולה שלפחות בישראל מדובר בקבוצה משמעותית ולא שולית של בני-נוער. המחקר גם זיהה קבוצה לא זניחה של צעירים (15%) שחווים **הורות מזניחה ופוגעת** ברמות שגובלות בבעייתיות קלינית. כיון שהמחקר הנוכחי כלל רק נוער לומד ומתפקד, סביר להניח שהשכיחות היחסית של קבוצה בעייתית זו בקרב מתבגרים בישראל גבוהה עוד יותר. ביחד ממצאים אלו מצביעים על קיומו של דפוס בעייתי ביחסי הסמכות בין הורים למתבגרים בארץ בקרב רוב בני הנוער. הבעייתיות באה לידי ביטוי בשני כיוונים שונים ומשקפת שני פרופילים שונים של הורות. פרופיל אחד כולל הורות מעורבת ופולשנית – האבטיפוס של "האם היהודייה" (למרות שיש לציין שבמחקר הנוכחי דפוס ההורות מאפיין את שני ההורים ולא דווקא את האם) ואילו הפרופיל השני מתייחס להורות "מפנקת" כביכול ומתירנית שבמסגרתה ההורים נמנעים מלהציב דרישות וחוקים או אף אם הם מציבים אותם נמנעים מלאכוף אותם ומאפשרים לילד לעשות כרצונו. שני כיוונים בעייתיים אלו בולטים כמאפיינים של התרבות הישראלית בהקשר של הורות למתבגרים וקשורים לבעיות הסתגלות לא מבוטלות במישור הבית ספרי.

תפקודם של צעירים שחווים הורות מעורבת ופולשנית הוא בעייתי בעיקר בתחומי בעיות ההתנהגות כגון אלימות ועבריינות, אך צעירים אלו גם חשופים יותר לאלימות כקורבנות, והם בעלי רמות גבוהות של חרדה, דיכאון, בעיות קשב ובעיות סומאטיות. עירור אשמה וחודרנות פסיכולוגית שמלווים לרוב גם בקונפליקטים ביחסים עם בין המתבגרים להוריהם פוגעים פגיעה משמעותית בדימוי העצמי של הילד ובאמון שהוא נותן בזולת, יכולים לעורר חרדה ודיכאון ולפגום משמעותית ביכולת הילד להתרכז במשימות אקדמיות. חרדה, תסכול וכעס כמו גם החיקוי של התנהגות ההורים פוגעים פגיעה ממשית ביכולת הילד לתפקד בהצלחה והינם, כפי שאכן נמצא במחקר הנוכחי, גורם סיכון משמעותי.

חוויה של הורות ותרנית שכוללת חוס ללא בקרה לא מובילה בהכרח לבעיות אלימות קשות (למרות קשר מובהק גם עם אלימות ועבריינות), אך מהווה גורם סיכון משמעותי לבעיות משמעת קלות, ונדליוס, הפרות סדר וקשיים בלימודים. מדוע ילדים שחווים הורות חמה אך עם רמות נמוכות של בקרה ופיקוח יתנהגו באופן אלים או בעייתי? ראשית יש לציין שהעדר תגובה הורית להתנהגות בעייתית כמוהו כחיזוק חיובי להתנהגות זו (Patterson, 2002; Bandura, 1986). בנוסף, לעיתים קרובות התנהגות תוקפנית או בעיות משמעת "קלות" משקפות קושי בוויסות רגשי והתנהגותי. מסגרת היחסים בין ההורים

לילדים היא הזירה המרכזית בה ילדים אמורים לרכוש מיומנויות אלו של שליטה ברגשותיהם ובהתנהגותם (Thompson, 1991). הורים שמסירים מעצמם אחריות זו אם במכוון, מתוך אידיאולוגיה, ואם "בלית ברירה" או מחוסר אונים, פוגעים ביכולת של ילדיהם לפתח מיומנויות וויסות רגשי אלו ומחזקים התנהגות כופה ולא מתחשבת מצידם.

למרות שבחינה של מאפייני התפקוד וההסתגלות של בני הנוער בפני עצמם לא הייתה במוקד מחקרנו, הרי שמדידת נושא זה בהרחבה במחקר הנוכחי במדגם מייצג של בני נוער אפשרה קבלת תמונה כללית גם על מימד זה. מן המחקר עולה רמה גבוהה יחסית של בעיות אלימות והצקה במסגרת בית הספר. היבטים אלו נידונו בהרחבה בסקרים אחרים והמחקר הנוכחי חוזר ומאושש תמונת מצב קשה זו. בנוסף, היבט שהיה פחות מודגש במחקרים קודמים הוא הרמה הגבוהה מאוד והנורמטיבית של הפרות משמעת קלות (מעל 70% מבני הנוער) כמו אי הגעה לשיעורים, אי הכנת שעורי בית והעתקה במבחנים וכן רמות נמוכות יותר אך אף הן לא מבוטלות של פגיעה ברכוש בית הספר והרמת קול על מורה. במקביל אנו מוצאים שקרוב למחצית מבני הנוער מדווחים על שעמום בבית הספר ועל אוירה של רעש ומהומה. נראה שאין מדובר "רק" בבעיות של אלימות ותוקפנות שלגביהם יש הסוברים יש להפעיל רשויות אכיפה כמו המשטרה, אלא באקלים בית ספרי בעייתי שכפי שעולה מדיווחי התלמידים הוא כמעט נורמטיבי. ברור שאקלים כזה אינו מסייע ללמידה ובודאי גם פוגע בהתפתחות הרגשית והחברתית של בני הנוער. סביר להניח שמימדים שונים אלו כרוכים זה בזה ושיש כאן מעין פעולה של שער כניסה. אוירה כאוטית בבית הספר מאפשרת, או בכל אופן אינה מונעת, קיומן של התנהגויות מסוכנות ופוגעות "קלות" יחסית, ואלו בתורן יוצרות אקלים המאפשר הופעתן של בעיות אלימות קשות כולל שימוש בסכינים ואולרים בבית הספר. ואכן נמצא שחלק מן השונות באווירת הכיתה או בכבוד למורה קשור בהבדלים בין-כיתתיים ולא בהבדלים אינדיבידואליים כמו דפוסי הורות. יתרה מזאת, בכיתה שבה שוררת אוירה לימודית חיובית וגם ישנו כבוד למורה הביטויים הבעייתיים של הסתגלות לקויה לבית הספר קטנים באופן משמעותי.

במחקר זה בחנו בעיקר את הקשר בין משתנים שקשורים לבית ההורים והקשר שלהם לתפקוד בבית הספר וליחס כלפי המורים. יצאנו מתוך ההנחה שחוויות והתנסויות עם ההורים מסבירות הבדלים אינדיבידואליים בהתנהגות התלמידים ותפקודם בבית הספר, ואכן מצאנו קשר בין דפוסי הורות לבין מימדים הסתגלותיים שונים. יחד עם זאת גם מצאנו קשר בין אוירת כיתה ואקלים בית ספרי לבין תפקוד התלמיד. חשוב לציין שכיוון שהמחקר מדד היבטים אלו מדידה בו-זמנית ניתן לדבר על קשרים בין המשתנים אך אין בכך הוכחה בדבר קיומו של קשר סיבתי. עם זאת סביר להעריך שמדובר בכל זאת בקשר סיבתי על סמך מחקרים קודמים רבים שהצביעו על קשרים כאלו בין דפוסי הורות ותפקוד ילדים ובין אקלים בית ספרי או כיתתי ותפקודם של הילדים. יתכן גם שהממצאים משקפים השפעה דו כיוונית של בית ההורים על בית הספר והתלמיד ושל בית הספר על בית ההורים ועל תפקוד הילד. בכל מקרה ניתן להצביע על כך שבשני ההקשרים המרכזיים שבהם הילד גדל (Educational Contexts) – בית ההורים ובית הספר ניתן במחקר הנוכחי לצפות בהשתקפות דומה להפליא של היבטים בולטים של התרבות הישראלית. דהיינו, באופן מקביל למדי, בשני הקשרים אלו באים לידי ביטוי שני היבטים מרכזיים שמאפיינים כנראה את הסביבה האקולוגית תרבותית הישראלית בכללותה. האחד הוא חוסר הכבוד לסמכות, ועידוד של אי צייתנות או של ניסיונות לעקיפת החוק. התרבות הישראלית שאינה מגלה בדרך כלל כבוד רב לסמכות רואה לעיתים קרובות בהפרות חוקים ותקנות סממנים של "פקחות" והעדר פריירות. במימד זה בולטת החשיבות של חינוך הילד "להסתדר" ו"לא להיות פרייר" (ראה בהמשך). כחלק ההתייחסות לא מכבדת זו לסמכות ניתן גם לראות את היחס למורים בחברה הישראלית שהוא

לעיתים מזלזל למרות שרבים סבורים כי הוראה וחינוך הם מקצועות חשובים. ההיבט השני המאפיין את החברה הישראלית שבולט בשני ההקשרים החינוכיים בהם אנו עוסקים הוא המעורבות הרבה בחיי הזולת שמגיעה לכדי התערבות, חודרנות ואי כיבוד הפרטיות או הרכוש של הזולת.

מה המקור להתנהגויות הוריות אלו? מדוע אחד המאפיינים הבולטים של הורות בישראל הינו ותרנות ו"פינוק" שעיקרו חוסר הפעלת סמכות וחוסר אכיפה. מדוע מאפיינים אלו של ותרנות ואי אכיפה אופייניים גם לבית הספר? בדיון להלן נעלה מספר הסברים אפשריים שחלקם הוצעו גם קודם לכן (מייזלס, 2005). הסברים אלו מועלים כאן באופן ראשוני ויש להערכתנו חשיבות רבה לבחון אותם במחקרי המשך תוך שימוש במדגמים רב-דוריים.

ראשית המאפיין הבולט של הוותרנות משקף תהליכים שעוברים על התרבות המערבית בכלל ועל ישראל בפרט במחצית השנייה של המאה העשרים. מדובר במעבר מחינוך שהוא parent centered (דהיינו ממוקד הורה) או ממוקד חברה לחינוך שהוא child centered (דהיינו ממוקד ילד). חינוך ממוקד חברה או ממוקד הורה מתייחס לילד כצעיר שנוקק להכוונה פעילה, הנחייה ואימון (training) והחברה ובמיוחד סוכניה נקראים להליך אקטיבי של הפעלת סמכות שאינו מתחשב יותר מדי בצרכי הילד או ברצונותיו על מנת לעצבו כחומר ביד היוצר לדמות הבוגר המוסרי והאחראי. לעומת זאת, בגישה שעל פיה הילד במרכז מטרת החברה וסוכניה (למשל ההורים והמורים) אינה לעצב את הילד אלא לסייע לו לממש את הפוטנציאל הטמון בו תוך הענקת בסיס רגשי בטוח, וסיוע בשכלול המיומנויות שלו לויסות עצמי. מטרת ההורה או המורה היא, אפוא, זיהוי צרכיו של הילד באופן רגיש וכן זיהוי כישוריו ויכולותיו וסיוע למימושם באופן מותאם. הילד וצרכיו, הגשמתו האישית ואושרו הם במרכז וסוכני החברה (ההורים והמורים) אמורים להתאים עצמם אליו ולמצוא את הדרך לסייע לו בכך. השימוש בסמכות או דרישה לציות אינם מובנים מאליהם ויש צורך להצדיקם בטובת הילד ובקריאה נכונה של צרכיו ואושרו. לעיתים קרובות שימוש בסמכות יבוא לידי ביטוי כאשר יש למנוע מן הילד לעשות מה שהוא רוצה ולעיתים לדרוש ממנו או אף לאלץ אותו לעשות משהו שהוא הפוך לרצונו. התייחסות כזו מנוגדת לתפיסה שעל פיה הילד וריצויו הינם במרכז. סביר שהשינוי באידיאולוגיה החינוכית הקשה ומקשה על ההורים והמורים לזהות מתי עליהם להפעיל סמכות, ובמיוחד להפעיל אותה כאשר הדבר נחוץ והם נוטים ללכת לכיוון ריצוי הילד יותר מאשר לכיוון החיברות (הסוציאליזציה) שלו.

בראיונות עם הורים למתבגרים בשני פרויקטים גדולים של מחקר בו ראינו מאות הורים עולה לעיתים קרובות הצורך של ההורים שהם בעצמם חוו הורות ממוקדת חברה ונוקשה יחסית, וסבלו מכך למנוע סבל זה מילדיהם. יתכן, אפוא שמעבר לשינוי האידיאולוגי החברתי שישראל כמו מדינות מערביות שונות עוברת, ישנו גם הרצון האישי של ההורים לתקן את מה שהם חוו. במהלך תיקון זה הם "הולכים רחוק מדי" ונותנים לילדיהם חופש רב מדי או שכמעט ובכלל לא אוכפים סמכות.

הבט שני שיתכן ועומד בבסיס המתירנות ההורית בישראל הוא הרצון לאפשר לילד חיים טובים ולא לגרום לו תסכול או להכעיס אותו, מתוך התפיסה שהחיים בארץ ממילא קשים ובמיוחד מסוכנים ואיש לא יודע מה ילד יום. ייתכן כי תחושת הסכנה האורבת לפתח בהיבט הביטחוני, אם בהקשר לפעולות טרור ואם בהקשר לשרות בצה"ל וכן ההרגשה שממילא החיים בארץ יהיו קשים ולחוצים עבור הצעירים לכשיתבגרו, גורמים להורים (ואולי אף למורים) לרצות לשמח את ילדיהם ולהימנע מלהתעמת איתם (כפי שהפעלת סמכות לעיתים דורשת) כי העתיד קשה ולא צפוי בכל מקרה. יתכן אף שההורים חשים אשמה על שהם מגדלים את הילד במדינה כה קשה ורוצים לפצות את הילד על עיי ריצויו.

היבט נוסף שקשור למאפיין זה של החיים בישראל הוא התחושה שהחיים בארץ הם מסוכנים, כאוטיים ולא צפויים ולכן לא לגמרי ברור כיצד יש לתכנן את העתיד או מהן הדרכים הטובות ביותר להצליח במסגרתם. במקרה זה יתכן שאין זה כדאי להציב מטרות וערכים ברורים, וכללי התנהגות חד משמעיים ולחנך לאורם שכן העתיד אינו צפוי. יתכן וכאסטרטגיה הורית שאינה בהכרח מודעת, ההורים בוחרים לחנך את ילדם כך שיהיה גמיש, שיידע לאלתר ולהסתדר ולא מחנכים אותו שיהיה ילד צייתן שמחכה להוראות שיתכן ולא תבואנה או שתהיינה לא מותאמות לעולם הלא צפוי המשתנה תדירות. מדינה שחיה בהקשר גיאופוליטי בעל רמת אי ודאות גבוהה סביר שהחיים בה יהיו כאוטיים, לא מובנים ולא צפויים. ייתכן כי היבטים אלו של אי ודאות וחיים במדינה מסוכנת עומדים גם בבסיס השכיחות הגבוהה יחסית של הורות מעורבת ופולשנית. כאשר העולם נתפס כמסוכן וכאוטי יתכן ואסטרטגיה הורית טובה הינה לגדל את הילד כך שישאר מעשית ורגשית צמוד להורים, הן כדי להגן עליו כל עוד הוא זקוק לכך ולא לאפשר לו אוטונומיה שיכולה להיות מסוכנת, והן כדי לזכות בהגנה ממנו לכשיתבגר.

היבט רביעי שיכול להסביר את נטייתם של ההורים להימנע מהפעלת סמכות קשור לשעות העבודה הרבות המוקדשות כיום לעבודה או לקריירה, על ידי שני ההורים (Dual Career couples). דבר זה יכול לבוא לידי ביטוי בתחושות אשמה של הורים שמבלים זמן רב מחוץ לבית בעבודה ואין סיפק בידם לבלות עם ילדיהם או להקדיש להם את הזמן והפנאי שהם סוברים שיש לתת להם. כיון שההורים חשים אשמים, אין הם רוצים להקשות על ילדיהם ובמיוחד אינם רוצים לתסכל אותם או להרגיז אותם. הילד שקולט קושי זה יודע כיצד עליו להשיג את רצונו. כל מה שעליו לעשות הוא להתעקש ולאיים. בנוסף, לעיתים, העיסוק המשמעותי של ההורים בעבודתם מותיר להם פנאי מועט בכלל להשקיע בהורות ובמיוחד בבקרה שדורשת השגחה מתמדת. במקרה זה הילד מוצא את הדרך להעלים מן ההורה מידע או "לתמרן" את ההורה המותש כך שישכים לבקשותיו.

מוקד חמישי שיכול להסביר את השכיחות הגבוהה של הורות מתירנית הוא היחס הדו-ערכי בקשר לסמכות בחברה הישראלית. יחס דו ערכי זה בא לידי ביטוי במסרים כפולים באשר לציפייה לציות מצד דמויות סמכות. אי ציות להוראות או לנהלים הינו מאפיין בולט של החברה הישראלית. להיבט החיובי של תכונה זו או לנורמה זו קוראים "לדעת להסתדר" ואילו לילד שמציית באופן מלא לחוקים קוראים בשמות גנאי שונים כמו "יורם", "ילד טוב ירושלים", "חנוך" או "פרייר" (Roniger & Feige, 1992). ייתכן שהתפתחות זו קשורה להיותו של העם היהודי מיעוט (ולעיתים לא מבוטלות מיעוט נרדף) במשך שנות גלות רבות ומן הצורך לפתח "תושייה ויצירתיות" כדרך לשרוד ולהצליח. יתכן אם כן שההורה לא בהכרח רוצה ללמד את הילד לציית לו. להיפך ההורה מעריך ילד שיוודע להסתדר או לעשות "קומבינות". בני הנוער לומדים אפוא שדמויות סמכות לא בהכרח מתכוונות שבאמת יצייתו לחוקים ולנהלים שהן בעצמן קובעות.

במידה ואכן מדובר בהשתקפות של מאפייני החברה הישראלית במסגרת בית הספר ובית ההורים, המחקר הנוכחי מבליט בצורה ברורה את המחירים של תרבות ישראלית זו. אלו באים לידי ביטוי באווירה לימודית לא מותאמת שפוגעת משמעותית בהישגים הלימודיים של הצעירים, בהתנהגות פוגעת ולא חברותית של הצעירים, בפגיעה ברכוש, ובאלימות ברמות שמאיימות על המרקם החברתי והתפקודי בארץ ועל היכולת לקיים כאן חברה מתוקנת. בין אם נבין את הבעיות שחשפנו בהורות ובבית הספר כהשתקפות של מאפיינים חברתיים כלליים ובין אם נתפוס אותם כמשפיעים הדדית זה על זה, תמונת המצב הקשה מחייבת חשיבה של הציבור ושל קובעי מדיניות לגבי טיפול בהיבטים בעיתיים אלו. אין מדובר ב"עשבים

שוטים" או "אירועים שוליים" אלא בפרופיל מרכזי של מאפייני ההורות למתבגרים והתפקוד בבית הספר. בהמשך מוצעות השלכות מעשיות בהקשר זה.

מגבלות המחקר

כלי המדידה בהם השתמשנו במחקר זה התבססו על שאלונים שיכולים להיות פגיעים להטיות שונות של דיווח כגון הנטייה לדווח מה שמצופה ממך. שימוש בכלים השלכתיים ובתצפיות היה מאפשר זווית ראייה והבנה מעמיקות יותר לגבי התופעה הנחקרת אם כי במסגרת מחקר רחב היקף על מדגם מייצג יש קושי להשתמש בשיטות אלו שמצריכות משאבי מחקר גדולים. ידוע שגיל ההתבגרות הינו גיל שמאופיין ברמה גבוהה של ביקורתיות בכלל וביקורתיות כלפי ההורים בפרט (Steinberg, 1990). יתכן אפוא שחלק מן הממצאים שמצביעים על הורות בעייתית כמו רמה נמוכה של בקרה, ורמה גבוהה של הורות פוגענית משקפים ולו חלקית נטייה זו של בני הנוער לביקורתיות. באופן דומה, יתכן והאופן שבו באים לידי ביטוי במחקר הנוכחי מאפייני בית הספר והאווירה בו, משקפים נטייה ביקורתית זו וכן את הנטייה של צעירים בישראל להציג תמונה שלילית לגבי חוויותיהם בבית הספר. במילים אחרות, יתכן והתמונה אינה כה בעייתית כפי שהיא מצטיירת מן הדיווח העצמי של המתבגרים.

המידע לגבי ההורות והמידע לגבי ההסתגלות נאסף בנקודת זמן אחת, ולכן ניתן לדבר על קשר בין המשתנים ולא ניתן להקיש על השפעה. אופי הקשר בין ההקשרים השונים בהם ילדים גדלים - בית הורים ובית הספר - הוא דו-כיווני. כפי שהורות יכולה להשפיע על הסתגלות, גם תפקוד בבית הספר יכול להשפיע על הקשר בין ההורים למתבגרים. מעבר לכך יתכן וגורם שלישי כמו אישיות המתבגר או הטמפרמנט שלו הם המשפיעים הן על תפיסותיו את יחסיו עם הוריו והן על תפיסותיו או תפקודו בבית הספר. יחד עם זאת, אין ספק שיש חשיבות להקשר התרבותי-אקולוגי של המחקר כך שניתן להניח שהתנהגות הילדים בבית הספר היא בין השאר, בבואה של החברה הישראלית.

המדגם הנוכחי הגם שהוא מדגם מייצג של בני נוער לומד בארץ לא כלל אוכלוסיות חלשות במיוחד (עשירון עליון של אחוזון הטיפוח וכן נוער מנותק שאינו פוקד את בית הספר), או בתי-ספר חרדיים וכן לא כלל אוכלוסיות לא-יהודיות. לאור זאת, הכללות לאוכלוסיות אחרות בארץ או בעולם הן מוגבלות ודורשות קודם לכן שחזור של הממצאים גם באוכלוסיות נוספות אלו.

השתמעויות מעשיות

כאמור, כיון שהמחקר הנוכחי הינו מחקר בו זמני לא ברורים הקשרים הסיבתיים בין המשתנים השונים. לאור זאת ההצעות לגבי ההשתמעויות המעשיות ממחקר זה הינן זהירות ויש לקחת בחשבון שהן מתבססות על ההנחה שהקשרים שנמצאו מצביעים ולו בחלקם על קשר סיבתי בין הורות להסתגלות.

המחקר הנוכחי חושף לראשונה במדגם מייצג של בני נוער דפוסים לא מותאמים של הורות שמאפיינים חלק ניכר מן ההורים בישראל. המלצה ראשונה אפוא הינה הפצה משמעותית ורחבה של מידע זה בקרב ההורים והיצע של תוכניות התערבויות להורים למתבגרים שיספקו מידע על התהליכים והצרכים ההתפתחותיים של מתבגרים, ועל הדרכים למעורבות שאינה חודרנית מחד אך מציבה גבולות ואוכפת אותם מאידך. התערבויות ממוקדות במסגרות שונות תוכלנה לסייע הן להורים עצמם בתקופה התפתחותית שנמצאה במחקרים קודמים כמאופיינת בקשיים ובשביעות רצון נמוכה מהחיים (Steinberg & Silk, 2002) והן לילדיהם שיתנסו בהורות קומפלטנטית יותר שתסייע להם לווסת את התנהגותם

ורגשותיהם בתקופה התפתחותית שהיא מאתגרת ולא פשוטה גם לגביהם. למרות שהמחקר הנוכחי עסק בהורות למתבגרים ישנה סבירות גבוהה לכך שמדובר במאפייני הורות או בדפוסים של הורות שמתחילים להתעצב בגיל מוקדם הרבה יותר של הילדים. לאור זאת, ישנה חשיבות רבה מאוד בחשיבה ותכנון של תוכניות הכנה ותדרוך להורים כבר מגיל צעיר. הורים רבים מעוניינים וזקוקים להדרכה זו במיוחד בשנה או בשנים הראשונות לחייו של הילד. תוכניות ההכנה הקיימות כיום להורים בדרך עוסקות בעיקר בהכנה לקראת לידה ומעט מאוד בהורות ובאתגריה. יש מקום לחשיבה רחבה לגבי תכנון מערכות שונות לתמיכה, הדרכה והכנה של הורים למשימה אתגרית זו של גידול ילדים בשלבים שונים של ההורות – ינקות, גיל הגן, גיל בית-הספר, התבגרות וכד'.

המחקר הנוכחי חשף מידה לא מבוטלת של אוירה לא מועילה ולא מטפחת בכיתות בתי הספר. לאוירה זו יש תרומה משמעותית לגבי בעיות משמעות, בעיות לימודיות ובעיות רגשיות של התלמידים וסביר שהיא פוגעת משמעותית גם במורים. בהקשר זה חשוב מאוד לסייע למורים לבנות אווירה לימודית וחברתית חיובית בכיתתם. מסתבר שהיבטים כמו שמירת הכבוד העצמי של המורה או יצירת אוירה לא רועשת או "מבולגנת" הינם תנאי הכרחי להליך לימודי תקין ופורה – תנאי שבחלק ניכר מכיתות הלימוד אינו מתקיים. הכשרת המורים כיום במסגרת מכללות או אוניברסיטאות כמעט ואינה כוללת התייחסות להיבטים אלו. אין כמעט הכשרה בניווט כיתה או הכשרה ליצירת יחסי אימון וכבוד הדדי בין המורים לתלמידים, או בין המורים להורים. חשוב מאוד להבנות היבטים אלו בתוכניות ההכשרה הקיימות למורים.

בנוסף, יש לתכנן תוכניות התערבות וסיוע ממוקד בתחומים אלו בבית הספר למורים שעובדים כעת בהוראה. כיום מרבית תוכניות ההשתלמות למורים בנויות סביב היבטים תכניים שקשורים למקצוע ההוראה או פדגוגיים ומיעוטם סביב היבטים רגשיים ופסיכולוגיים. יש להערכתנו להעצים את המורים בעיקר בתחומים החברתיים והרגשיים, ניווט כיתה, יחס לתלמיד, קשר עם ההורים, ניהול בעיות משמעות וכד' כיון שעל בסיסם ניתן יהיה לנסות ולשנות את מאפייני אקלים הכיתה הבעייתיים שכה רווחים בבתי הספר. הדבר הזה נכון במיוחד לגבי מחנכי הכיתות, שלפי מיטב ידיעתנו כמעט ולא מקבלים הכשרה ייעודית לטפל בנושאים החברתיים והרגשיים שהם אמורים לעסוק בהם. יש להערכתנו ליצור תוכניות הכשרה ייחודיות לחינוך כיתה, אולי אף תואר אקדמי ייחודי בתחום זה על מנת שתפקיד זה שהוא פסיכולוגי וניהולי בעיקרו – אכן ייבנה על סמך הכשרה נאותה.

ממצאי המחקר מצביעים גם על צורך בשינוי משמעותי באווירה בבית הספר מבחינת הנורמה המקובלת של הפרות משמעת קלות, שלהערכתנו מהוות קרקע פורה ומעין שער להתפתחות עבירות קשות יותר כמו אלימות, גניבות ונדליזם ועוד. ישנה חשיבות רבה לשינוי ארגוני במסגרת הבית ספרית מבחינת היחס לגבולות, לנהלים ולדרישות להתנהגות אחראית ובוגרת מצד התלמידים. השינוי נחוץ לא רק בקביעה של נהלים בתחומים האלו אלא בעיקר בבקרה ובאכיפה. אלו דורשים הצבת גבולות ברורה לא רק בבית אלא גם בתחומי בית ספר, והתייחסות מיידיית לכל פגיעה גם למה שנחשב כהפרות משמעת "קלות" או שובבות נעורים. המצב כיום על פיו ישנם נהלים והוראות או תקנון בית ספרי אך חלק לא מבוטל מהם איננו נאכף יוצר מצב בעייתי אף יותר מאשר לו לא היו תקנות בכלל. קיומן של תקנות שאיש אינו אוכף מחזק את הנורמה העיקרית של אי ציות ואי התחשבות בחוק ונהלים. מבחינה זו על בתי הספר לקבוע נהלים וחוקים שהם אכן מתכוונים לעמוד בהם. במקרה זה חשוב ביותר להערכתנו לכלול התייחסות

מיידיית ועניינית, לא סלחנית, גם לעבירות משמעת קלות כביכול ובמקביל לטפח יחסים חמים ומקבלים בין ההנהלה למורים ובין המורים לתלמידים. מבחינה זו מודל ההורות החמה ומציבת הגבולות הוא המודל אותו ניתן וראוי ליישם גם בבית הספר (Wentzel, 2002). כיון שמדובר, לכאורה במספר רב של בתי ספר שמאופיינים באווירה כזו יש מקום להתערבות מרכזית בתחום זה ולא רק ליוזמות מקומיות.

לבסוף, המחקר הנוכחי חשף אחוז לא מבוטל (כ 15%) של צעירים שחווים הורות פוגעת במיוחד שכוללת גם הזנחה וגם דחייה ופגיעה. יש מקום לחשוב על תוכניות התערבות ברמה הלאומית לאיתור ילדים אלו וסיוע להם ולמשפחותיהם. חשוב שאיתור של משפחות בסיכון אילו יתבצע מוקדם ככל האפשר על מנת לצמצם באופן משמעותי הן את הנזקים לילד עצמו ואת הפגיעה במערכת. ילדים שגדלים בבתים מזניחים ופוגעים, פגועים בעצמם וגורמים סבל גם לאחרים בסביבתם במסגרות החינוכיות שבהן הם נמצאים. התערבות מוקדמת תמנע השלכות בעייתיות קצרות וארוכות טווח ותהיה כרוכה גם בהשקעת משאבים נמוכה יותר.

לסיכום המחקר הנוכחי שבחן מדגם מייצג של בני-נוער בישראל חשף תמונת מצב בעייתית של מאפייני ההורות בישראל בתחום הסמכות ההורית, וכן תמונה מדאיגה למדי של מאפייני ההסתגלות לבית הספר והתפקוד בו. ישנה חשיבות רבה שדו"ח זה ייחשף בפני קובעי המדיניות במשרדי הממשלה ויובא לידיעת הציבור כולו על מנת שניתן יהיה לטפל במכלול ההיבטים הבעייתיים שעלו בו.